

MİFİK YADDAŞ VƏ ÇAĞDAŞ TƏFƏKKÜRÜN AHƏNGİ

Xalq yazıçısı Anarın nəsr və dramaturgiyası kimi, publisistikası da mifik motivlərlə, folklor süjet və obrazları ilə olduqca zəngindir. Məlum olduğu kimi, Anar yaradıcılığa başladığı ilk illərdən publisistikaya müraciət etmiş, müxtəlif səpkili yazıları ilə qəzet və jurnallarda onu narahat edən problemləri, fikir və düşüncələrini bədii -sözün sığalına gətirmişdir. Qeyd edək ki, görkəmli yazıçının publisistik yaradıcılığı yalnız respublikamızda deyil, eləcə də keçmiş Sovetlər Birliyində, bir sıra xarici ölkələrdə tanınır və oxunur. Bunun başlıca səbəbi isə yazıçının xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə sıx bağlılığında və mifik təfəkkürün dərin qatlarına enib onu müasir düşüncə tərzində oxuculara təqdim etməsindədir. Biz “mifik təfəkkür” və “müasir düşüncə tərz” ifadələrini paralel şəkildə təsadüfi olaraq işlətmirik. Çünki əsl sənətkar ən modern əsərlərində belə doğma xalqının milli kimliyini, onun mənəvi qədimliyini əks etdirə bilir. Eləcə də əksinə - yəni arxaik ritualların, əski təsəvvür və inancların izləri yazıçının müasir düşüncəsində elə təcəssüm olunur ki, oxucu minilliklərin dərin qatlarına endiyinin fərqi nə varmır. Başqa sözlə, müasirliklə qədimlik, mifizmle reallıq bir-birinə elə qaynayıb qarışır ki, mətnin poetik harmoniyası oxucunu bu günümüzədən keçmişə və gələcəyə aparır. Akademik Nizami Cəfərov mifologiyanın milli-mənəvi mədəniyyətin inkişafındakı rolu barədə yazır ki, *“mifologiya milli mədəniyyəti yaradır. Ümumiyyətlə, milli mədəniyyət millətin tarixinə məhz mifologiya vasitəsilə bağlanır, - çünki mifologiya bu və ya digər xalqın mənəvi mövcudluğunun göstəricisidir, xalqın təfəkkürünə ən qısa yol buradandır...”*

Anarın tədqiqatə cəlb etdiyimiz bir sıra publisistik məqalələrində bu cəhətin özünəməxsus ifadəsini görmək olar.

Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, Anarın publisistik

yaradıcılığında folklor motivlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri xalq bayatı və deyimlərinin, atalar sözlərinin, etnoqrafik mərasimlərin publisistik mətnlə vəhdət təşkil etməsindədir. Anar folklordan, müəyyən mifoloji süjet və obrazlardan elə bəhrələnir ki, bu folklorizm mətnlə tam uyğunluq təşkil edir, bütövlükdə mətnin məzmununa hoparaq onu xəlqi kolorit və milli ruhda dolğunlaşdırır, həm də müəllif ideyasını gerçəkləşdirir. “Qəmli yerin şux boyaları”, “Qarabağ şikəstəsi”, “Şairin hünəri” və sair kimi məqalələrin ümumi ruhuna hopan bayatılar publisistik cümlələrin məzmununu daha da zənginləşdirir.

Maraqlıdır ki, müəllif publisistik kitablarından birini bayatının bir misrası ilə adlandırır: - **“Dünya bir pəncərədir”**. Bu kitabın əvvəlində bu bayatının başqa bir variantını verib. Bəlkə də, bu bir təsadüfdür. Ancaq bizim fikrimizcə, bu cəhət Anarın xalq ədəbiyyatına dərinədən bələdliyindən, xüsusi həssaslığından irəli gəlir. Bu cür əsərlərin araya-ərsəyə gəlməsi də yazıçının doğma xalqına, el - obaya bəslədiyi sonsuz məhəbbətin parlaq təzahürüdür.

Anarın 1973-cü ildə qələmə aldığı **“Qəmli yerin şux boyaları”** adlı yazıda qaldırılan problemlər bu gün də sənətsünaslar, etnoqraf və folklorçular, bir sözlə müxtəlif elm sahələri üçün aktual olaraq qalır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dünyanın müxtəlif ərəzilərinə səpələnmiş bizim millətə məxsus qəbirüstü abidələrin, epitafiya yazılarının dərinədən və əhatəli bir şəkildə araşdırmaya ehtiyacı vardır...

Avtandil Ağbaba
filologiya elmləri
doktoru, professor

“Qəmli yerin şux boyaları” məqaləsi xalqımızın mifik təfəkkürünün müəyyən məqamlarını əks etdirmək baxımından çox maraqlıdır. Məqalənin bayatı-epiqrafında və mətnin bir neçə yerində **dəvə** obrazının xatırlanması məhz bu cəhətlə bağlıdır. Məlumdur ki, ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan xalqının mifolojisində bir sıra heyvanlar: - qurd, at, buğa, dəvə, ilan və s. sakral mahiyyət qazanmış, onlara güclü inam bəslənmişdir. İnama görə yuxuda dəvə görünür muradına yetişir. Ana kitabımızda dəvə oğuzun məişətində xüsusi yer tutur. Oğuz şöləndə “dəvədən buğra qırdırır.” Qazan xan anasını Şöklü Məliyin əsirliyindən qurtarmaq üçün “qatar-qatar dəvələrim gətirib durursan, sənə yüklət olsun”-deyir. “Oğuznamə” də dəvə haqqında ona yaxın atalar sözü əks olunmuşdur. Qara qırğızların inamına görə, Aysun ata adlı övliya dəvələrin himayəçisidir. Azərbaycanın

bir çox öbügətilərdə qəbristanlıqlarda başdaşlarına dəvə şəkli həkk olunmuşdur. Nağil və dastanlarımızda dəvə karvanlarından bəhs olunur və s. Bütün bunları yada salmaqla demək istəyirik ki, xalqımızın istər mifoloji təsəvvüründə, istərsə də real həyatında dəvə öz müqəddəsliyini və əhəmiyyətini mühafizə edərək semantik mahiyyətini çağdaş dövrümüzdə də saxlamışdır. Bu xüsusiyyəti diqqətlə müşahidə edən Anar dəvə karvanlarından bəhs edərkən yazır: “Dəvə karvanının cizgi ritmlərində Qobustan yaşlılarının ritmi duyulur..Sofi Həmid pirinin qarşısındakı qərribə ağ dəvə heykəli də, mayası real həyatı şəraitdən, karvan yolunun xüsusiyyətlərindən alınan hadisələrin bədii əksidir” Müəllif Sofi Həmid qəbristanlığını “**sənət, mədəniyyət, fəlsəfi təfəkkür baxımından misilsiz əhəmiyyətə malik zəngin bir xəzinə**” kimi səciyyələndirir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının mifik təfəkküründə kainatın yaradılış modeli üç ölçülüdür: **yuxarı dünya, orta dünya və aşağı dünya**. Aşağı dünya, yəni ölümlər səltənəti özünün maddi formasını orta dünyada yerdə qoruyub saxlayır. Qəbristanlıq magik səciyyəsi ilə sakral mahiyyət daşıyır. “Aşıq Qərrib” dastanında Rəsula buta atasının qəbri üstündə

yuxuya gedərkən verilir. Əzrurumlu aşıq Summani Ablak daşı deyilən yerdə şəhid məzarlarını basmış kol-kosu təmizləyərkən qəbrlərin yanında yuxuya gedir və orada ona qırx dərviş və Xızır tərəfindən buta verilir.

“Pərilər padşahının əhdi” adlı nağılda da qəbristanlıq mifik məzmunu ilə maraq doğurur. Övladı olmayan padşah vəzirin məsləhəti ilə dərini dağıtmaq üçün qəbristanlığa gəlir və burada bir çox gizli sirlərin açılmasında iştirak edir, sonda padşah öz arzusuna çatır. Hər üç misaldan görüldüyü kimi, qəbristanlıq insanı öz arzusuna qovuşdurən müqəddəs məkan kimi təsvir olunur. Bu mifik məkan dərd-qəm yox, sevinc, xoşbəxtlik gətirir. “Qəmli yerin şux boyaları” məqaləsində də

eyni hisslərin, oxşar motivlərin təsviri xalqımızın əski inanclarına, qədim təsəvvürlərinə Anarın nə qədər yaxından bələd olduğunun parlaq təzahürüdür. Ulu əcdadların ilkin təsəvvürləri XX əsr Azərbaycan yazıçısının mifoloji yaddaşında yeni bir tərzdə öz təcəssümünü tapıb: “Xalq təfəkkürü, xalq dünyagörüşü bu yerdə dərin fəlsəfi təzad yaratmışdır-qəmli yerin şux boyaları insanda bədbin yox, nikbin fikirlər oyadır, adama kədərli deyil, gümrah hisslər təlqin edir”.

Yazıçının “**İçərişəhər**” (1975) məqaləsində də arxaik inancların müəyyən məqamları yüksək sənətkarlıqla əks olunmuşdur. Yığcam təsvir və təhkiyənin bədii-publisistik axarında, mifoloji yaddaşa çağdaş təfəkkürün obrazlı təcəssümü bir-birini əvəz etdikcə, sanki zaman anlayışı öz ölçülərini itirir. Yazıçı mifik zamandan çağdaş dövrə, müasir zamandan mifik zamana keçid aldıqca oxucu da onunla birgə eyni hissləri yaşayır, o da müəllif qədər əski təsəvvürlərin daşıyıcısına çevrilir.

Məlumdur ki, ümumtürk mifologiyasında, o cümlədən azərbaycanlıların mifik təfəkküründə hər şeyin özünün sahibinin olduğuna dərin inam bəslənmişdir. “Allah heç kəsi yiyəsiz etməsin”,

“hamının bir yiyəsi var” və s. kimi xalq deyimlərində bu arxaik təsəvvürün izləri mühafizə olunmuşdur. Bir sıra türk dillərində sahib, yiyə mənasının ifadə edən “əyə”, “eye”, “iyə”, “is”, “ezə” və s. kimi sözlərin mifik semantikasi da bu təsəvvürlərlə bağlıdır. İnama görə, “gözümüzlə nə görürüksə, hamısının əyəsi var. Bu əyələr gözə görünmürlər. Ancaq əyələr çox xeyirxahdırlar. Əgər onların yanına gələndə salam versən, gedəndə “salamat qal” desən, bir şeylərini götürəndə icazə versən, səndən xoşu gələcək, həmişə sənə kömək oləcəkdir”.

“İçərişəhər” məqaləsində müəllifin qala divarlarına, daşlara müraciəti obrazlı təfəkkürün deyil, mifoloji təfəkkürün özünəməxsus ifadəsidir: “Salam, qala divarları! Salam, dam olmuş ev, ocaq olmuş daş, salam, İçərişəhər salam, əbədi daşlar dünyası! Salam silah olmuş, qalxan olmuş, sinə gərib sipər olmuş daş!”.

Uşaqlığını, ilk gəncliyini keçirdiyi İçərişəhərdə Anar oxucunu sirli-sehirli bir aləmə: - Qız qalasına, dənizin dibində qalmış Səbəyələ, Xan sarayına aparır. Nənəsinin hər gecə ona danışdığı Yel babadan söhbət açır. “Keçmişimin əziz amanatı” - deyib oxşadığı İçərişəhərin taleyi üçün keçirdiyi narahatlığı da kövrək, məhrəm hisslərlə ifadə edən yazıçı buradan ayrılanda da qan yaddaşının pıçıldadıqlarını, ona dediyi sözləri dilə gətirir: “Salamat qal, İçərişəhər. Salam qal, daşlar, divarlar, evlər, küçələr. Salam qal, həmişə dördü göstərən saat-dünyanın ən dəqiq saati”.

Fikrimizcə, “həmişə dördü göstərən saat” ifadəsi də mifik yaddaşın özünəməxsus təzahürünün göstəricisidir. Xalqımızın mifoloji düşüncə sisteminə dörd - sakral rəqəmlərdən biri sayılır. Yazıçı “dörd” rəqəmi ilə dünyanın dörd cəhətini (cənub, şərq, qərb, şimal), yaradılışın dörd unsürünü (su, od, hava, torpaq) işarələmişdir. İfadənin ikinci tərəfində - “dünyanın ən dəqiq saati” sözlərində Anar yüksək sənətkarlıqla mifik zaman anlayışını kodlaşdırmışdır. Nə üçün “ən dəqiq saat”? Çünki mifik zaman heç vaxt dəyişmir. Bu, əcdadların zamanıdır. Bu zamanda yaranıb formalaşan əski təsəvvürlər, inamlar, sınımalar və s. hazır şəkildə bu günümüze gəlib çatır. “İçərişəhər” də təsvir olunan

hər şey əcdadlarımızın mifik çağda yaratdıqlarıdır. Ona görə də burada zaman dəyişmir, “həmişə dördü göstərir.” Bütün bunlar oxucunun yaddaşını təzəliyə, bizi özümüzü tanımağa səsləyir, soykökümüze qaytarır.

Maraqlıdır ki, “Vaqiflik” (1984) məqaləsində Anar həyatdan vaxtsız köçmüş Vaqif İbrahimin şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında düşüncələrini şərh edərkən bir yazıçı intuisiyası ilə mifin zamanla bağlı xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirir. Zaman triadasının (keçmiş, indi və gələcək) mifik-fəlsəfi mahiyyətini sərrast bir deyimlə ifadə edir: “Vaqif dünəni sabaha calamaq üçün bu günü hər ikisiylə-Keçmişlə və Gələcəklə bağlayırdı”. Bəlkə, elə buna görədir ki, Vaxta və Zamana münasibətdə Anar müdrik bir filosof kimi çıxış edir, bu yönümdə onun fəlsəfi düşüncələri qədim Şərq fəlsəfi fikrinin ən dərin qatları ilə heyrətamiz dərəcədə üst-üstə düşür. “İz”, “Qədim Gəncə-yeni Gəncə”, “Sizsiz”, “Qobustandan Qobustana” və digər yazılarda filosof Anarla folklorçu Anarın, etnoqraf Anarla mifoloq Anarın, yazıçı Anarla publisist Anarın düşüncələri zamanın vaxt düzümünə işıq salır və bu işıqda insan əbədi olan ilkinliyə-əzələ qayıdaraq yaradılışın sirrini dərk etməyə çalışır. Anarın bu qəbil düşüncələri milli olduğu qədər də bəşəri məzmunu ilə səciyyələnir. “Sizsiz” əsərinin ilk cümlələri ilə hind yaradılış miflərinin bezi məqamlarını müqayisə etsək, bu cəhəti aydın görmək olar: “Kim bilir? Bəlkə də... Bəlkə doğrudan da belədir. Bəlkə varlığın izahsız vaxt düzümündə İndi yoxdur, yalnız keçmiş və Gələcək var; Olmuşlar artıq olmuş, olacaqlar hələ olacaq, onların - Arxada qalanla İrəlidə gələnin-rastlaşdığı yer, toqquşduqları yer, toqquşduqları nöqtə isə mövcud deyil... Ya da bəlkə. “O zaman, nə yoxluq, nə varlıq mövcud idi, nə məkan var idi, nə də onun hüduklarından kənarında olan səma. Nə hərəkətə gəldi? Nə zaman? Kimin əmri ilə? Dibi olmayan dərin sular var idimi? Kim bilir ki, həqiqətdə necə olmuşdur? Kim burada bu haqda deyəcək? Bu nə zaman başlandı?”. “Sizsiz”dən və qədim hind miflərinin toplandığı “Riqveda” dan nümunə gətirdiyimiz sətirlər arasında ruh, məzmun və düşüncə uyğunluğu Anarın mütəfəkkir bir şəxsiyyət olduğunu təsdiqləyir. →

“Kitabi - Dədə Qorqud” haqqında çox deyilib, çox yazılıb. Ancaq cəsarətlə söyləmək olar ki, ana kitabımızla bağlı aparılan araşdırmalar arasında Anarın **“Dədə Qorqud dünyası”** əsəri ən qiymətli, fundamental tədqiqatlardan biridir. Bundan əvvəl səsləndirdiyimiz bir fikri istər-istəməz burada da təkrar etməyə ehtiyac duyuruq. “Dədə Qorqud dünyası” filosof -şair, yazıçı-publisist, folklorçu-etnoqraf, dilçi-alim, şair, mifoloq-tarixçi Anarın yaradıcılığının bəhrəsidir. 84 səhifəlik bu əsərin ədəbi-estetik, tarixi-fəlsəfi yükü ana kitabımızın adına-sanına tam layiqdir. Mifologiya elmində belə bir qayda var: hər hansı bir mifin, əski ritualın, arxaik deyimənin semantikasını açmaq üçün açar kimi başqa bir mifdən, kod və işarədən, sınımadan, inancdan və s. istifadə etmək lazımdır. Anarın yaradıcılıq əsəri 'Dədə Qorqud' ununda da 'ki, "Kitabi Dədə Qorqud" un gizli sözlərinə müxtəlif yönümlərdən açar tapır, onları aydınlaşdırır, izah edir. Əgər Anar tutaq ki, "alp" sözünün mənasını açarkən müxtəlif tarixi, linqvistik, ədəbi mənbələrə müraciət edirsə, Oğuz etnoniminin açılışında həm də mifik deyimlərdən, əfsanə və rəvayətlərdən istifadə edir. Digər tərəfdən Anar elmi-nəzəri təhlillərdən xalq yozumuna və əksinə - elə sənətkarlıq məharəti ilə keçid alır ki, gizli sirlərin açılışı oxucunu qətiyyənlə yormur, “Dədə Qorqud” toponimlərinin elmi izahını verərkən Anar birdən-birə xatirələrin izinə düşür, xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlının kəndlərinə səfərindən söhbət açır, burada gördüyü yerlərlə, şahidi olduğu hadisə və əhvalatlarla Dədə Qorqud

dünyası arasındakı milli-etnik düşüncə tərzini, uyğunluqları tapıb üzə çıxarır.

Qurd kultundan bəhs edərkən Anar uzun-uzadı təfərrüatlarla, kitab cümlələri ilə oxucunu yormur. Birbaşa xalqın milli-etnik mədəniyyətinə, onun etnoqrafik müşahidə və mərasimlərinə əsaslanır. İndi düşmənlə tapdığı altında qalan Qərbi Azərbaycanın Cücə kəndində qurdla bağlı eşitdiklərini, müşahidələrini Anar çox həssaslıqla xalqımızın mifoloji düşüncə sistemi ilə əlaqələndirir. Çağdaş düşüncədə mühafizə olunan qurd kultunun

özünəməxsus cizgilərini təsvir edir: *“Çobanlarla qurdun çox qərribə münasibətləri var. Bu münasibətdə bir-birinin gücünə qarşılıqlı hörmət, cəngavərlik, qeyrət, ərk çalarları da vardır. Qovun kəsəndə, aqarış qurdun kahasının qabağına qoyurlar. Axı qurd yazıq da birtəhər dolanmalıdır. Qurd daha o çobanın sürüsünə dəyməz”*. Bu yığcam təsvir qurd kultunun bəzi əlamətlərini dürüst ifadə edir. İnsan-təbiət münasibətlərində Oğuzun ərlik-ərdəmlik simvolu sayılan bu cəsur heyvanın niyə sakrallıq qazandığı aydınlaşır. Həm də bu aydınlıq yorucu və mürəkkəb elmi cümlələrin düzümündə deyil, çoban - tərəkəmə həyatının adi məişət detallarında, inanc və sınımalarda üzə çıxır. Elə “Dədə Qorqud dünyası” nın elmi potensialının özünəməxsus tutumu və çəkisi də Anarın ədəbi - nəzəri təhlillərinin yazılı mənbələrlə şifahi yaddaş ənənəsinin vəhdətində müəyyənləşir.

özünəməxsus cizgilərini təsvir edir: *“Çobanlarla qurdun çox qərribə münasibətləri var. Bu münasibətdə bir-birinin gücünə qarşılıqlı hörmət, cəngavərlik, qeyrət, ərk çalarları da vardır. Qovun kəsəndə, aqarış qurdun kahasının qabağına qoyurlar. Axı qurd yazıq da birtəhər dolanmalıdır. Qurd daha o çobanın sürüsünə dəyməz”*. Bu yığcam təsvir qurd kultunun bəzi əlamətlərini dürüst ifadə edir. İnsan-təbiət münasibətlərində Oğuzun ərlik-ərdəmlik simvolu sayılan bu cəsur heyvanın niyə sakrallıq qazandığı aydınlaşır. Həm də bu aydınlıq yorucu və mürəkkəb elmi cümlələrin düzümündə deyil, çoban - tərəkəmə həyatının adi məişət detallarında, inanc və sınımalarda üzə çıxır. Elə “Dədə Qorqud dünyası” nın elmi potensialının özünəməxsus tutumu və çəkisi də Anarın ədəbi - nəzəri təhlillərinin yazılı mənbələrlə şifahi yaddaş ənənəsinin vəhdətində müəyyənləşir.